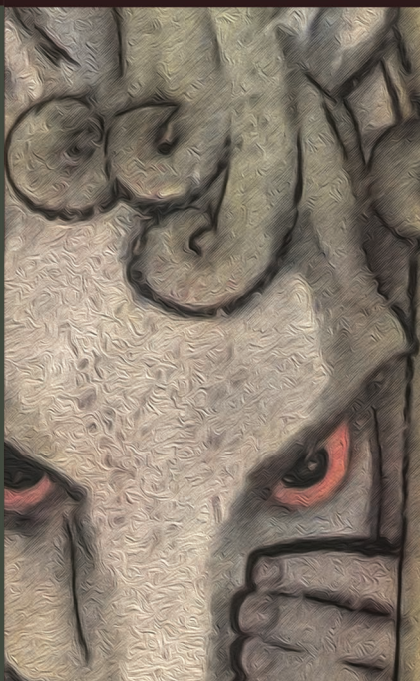

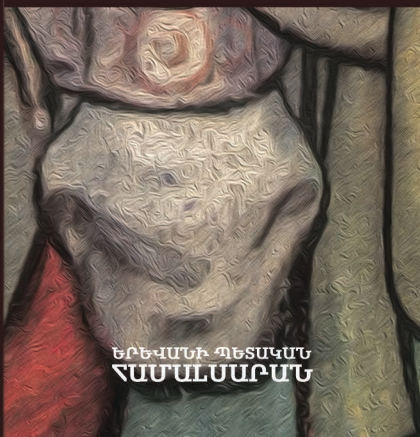

ՀԱՅԿ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ

ԱՎԱՇԱ ԾՈՆԵՐ

ՊԱՏՈՒՄ, ՄՈՏԻՎ,
ԳՐՔԱՅԻՆ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՀԱՅԿ ՀԱՄԲԱՐՉՈՒՄՅԱՆ

ՍԱՄՆԱ ԾՌԵՐ

ՊԱՏՈՒՄ, ՄՈՏԻՎ,
ԳՐՔԱՅԻՆ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹ

ԵՐԵՎԱՆ

ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

2018

ՀՏԴ 821.19.0

ԳՄԴ 83.3(5Հ)

Հ 205

*Գիրքը հրատարակության է երաշխավորել
ԵՊՀ հայ բանասիրության ֆակուլտետի
գիտական խորհուրդը*

Խմբագիր՝ բանասիրական գիտությունների դոկտոր,
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Սարգիս Հարությունյան

Գրախոսներ՝

բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Վազգեն Սաֆարյան
բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
Նվարդ Վարդանյան

Համբարձումյան Հայկ

Հ 205 Սասնա ծռեր. պատում, մոտիվ, գրքային ավանդույթ/Հ.

Համբարձումյան: -Եր., ԵՊՀ հրատ., 2018, 320 էջ:

Մենագրությունը նվիրված է «Սասնա ծռեր» ազգային դրամատիկական բանավոր տարբերակների համեմատական քննությանն ու հայ միջնադարյան գրականության և Աստվածաշնչի հետ կապերի ուսումնասիրությանը: Առաջին անգամ հայ էպոսագիտության մեջ կատարվում է էպոսի բոլոր հրատարակված տարբերակների մանրագին համեմատություն, դասակարգում՝ ըստ երեք տիպաբանական խմբերի (Մուշ, Մուկս, Սասուն): Բոլորովին մոր մեթոդաբանությամբ առանձնացվում են միջազգային բանագիտության մեջ ընդունված էպիկական հիպերմոտիվներն ու մոտիվները, ցույց են տրվում էպոսի դիպաշարի կառուցման մեխանիզմները, կերպարակերտման սկզբունքները, ու առանձնացվում են գեղարվեստական առանձնահատկությունները: Մենագրությունը անհրաժեշտ և օգտակար կարող է լինել ինչպես հայ ժողովրդական բանահյուսության, էպիկական ավանդույթի, հայ միջնադարյան գրականության ուսումնասիրությամբ զբաղվող հայագետներին, այնպես էլ հայկական էպոսով ու միջնադարյան մշակույթով հետաքրքրվող ընթերցողական լայն շրջանակներին:

ՀՏԴ 821.19.0

ԳՄԴ 83.3(5Հ)

ISBN 978-5-8084-2296-4

© ԵՊՀ հրատ., 2018

© Համբարձումյան Հ., 2018

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ	5
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ	
ՊԱՏՈՒՄ	12
Ա. Պատումների գրառում և ուսումնասիրություն	12
Բ. Տարբերակայնություն	19
Գ. Վիպասացներ ու բանասացային արվեստ	26
Դ.Երգ և պատմություն	32
Ե. Ունկնդիրներ ու գրառող	37
Չ. Էպոսի պատումների դասակարգման սկզբունքները	41
Է. Լեզվական-բարբառային պատկանելություն	44
Ը. Պատումների ճյուղային կառույց	48
Թ. Էպոսի կառուցվածքային միասնությունն ու քառաճյուղ համակարգը	70
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ	
ՄՈՏԻՎԻ ԳՈՐԾԱՌԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԷՊԻԿԱԿԱՆ	
ՏԵՔՍՏՈՒՄ	80
Ա. Հիպերմոտիվ, մոտիվ, թեմա, դիպաշար	80
Բ. Մոտիվային ուղեցույցներ	91
Գ.«Սասնա ծռերի» մոտիվային ուսումնասիրությունը	96
Դ. «Սասնա ծռերի» մոտիվային համակարգն ըստ պատումների խմբերի	104
1. Մշո պատումների մոտիվային համակարգը	104
2. Մոկաց պատումների մոտիվային համակարգը	149
3. Սասնա պատումների մոտիվային համակարգը	199
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ	
ԲԱՆԱՎՈՐ ԷՊՈՍ ԵՎ ԳՐԶԱՅԻՆ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹ	235
Ա. Փոխազդեցության ուղղություններ և հնարավորություններ	235
Բ. Հիշատակություններ Էպոսի մասին և մեջբերումներ	242
Գ. Գրքային ավանդույթից էպոս անցումներ	245

Դ. Գրագետ և անգրագետ ասացողներ.....	247
Ե. Աստվածաշնչյան կերպարներ և մոտիվներ.....	252
Ջ. Գրագետ տիրացու Հակոբ Նրգեյան և անգրագետ Սարգիս Հակոբյան.....	265
Сасунские удальцы: вариант, мотив, книжная традиция.....	278
Daredevils of Sassoun: variant, motif, literary tradition.....	285
Պատումների ճյուղագրություն և ցանկ՝ ըստ տիպաբանական խմբերի.....	291
Հիպերմոտիվների ցանկ՝ ըստ տիպաբանական խմբերի	302
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.....	307

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

«Սասնա ծռեր» ազգային վեպը կամ «Սասունցի Դավիթ» ժողովրդական, հերոսական էպոսը, դյուցազներգությունը, ինչպես կոչվում է սովորաբար այն մասնագիտական ու համրամատչելի գրականության մեջ, առաջին արձանագրումից՝ 1873 թվականից մինչ օրս անցել է գրառման, հասարակական ճանաչողության և գիտական ուսումնասիրության երկարամյա ճանապարհ: Էպոսն իր հնագույն առասպելական արմատներով, պատմական շերտերով, միջնադարյան քրիստոնեական աշխարհայացքի հետքերով, ժողովրդական կյանքի ու կենցաղի կենդանի պատկերներով, հերոսական բնույթով, գաղափարաբանությամբ, ազգային ինքնատիպության ու համաշխարհային էպիկական ավանդույթի հետ ընդհանրությունների համադրությամբ մեր բանահյուսության, ավելի լայն մշակույթի ամենայուրահատուկ, ընդգրկուն, բայց միաժամանակ խորհրդավոր երևույթներից է: Մինչև օրս անլուծելի են մնում էպոսի ստեղծման ժամանակի, տարածման ու գրառման առանձնահատկությունների, հնագույն հեթանոսական պաշտամունքների, հայ միջնադարյան գրականության ու համաշխարհային էպիկական ժառանգության հետ կապերի բազմաթիվ խնդիրներ:

Միաժամանակ էպոսը անգերազանցելի է մեր գրական-մշակութային կյանքում իր հարատև ներկայությամբ, հայ իրականության վրա ունեցած ահռելի ազդեցությամբ ու ժողովրդական անանցանելի սիրով: Տարբեր ժամանակներում էպոսի նկատմամբ վերաբերմունքն ունեցել է իր առանձնահատկությունները, ինչն արտացոլվել է «Սասնա ծռերին» նվիրված գիտական ուսումնասիրություններում, արվեստի ստեղծագործություններում և հասարակական դիսկուսսում:

Այսօր էլ շարունակվում է էպոսի ակտիվ ներկայությունը մեր կոլեկտիվ մշակութային գիտակցության մեջ՝ ժամանակ առ ժամա-

նակ ակտիվմանալով, նոր դրսևորումներ ստանալով հասարակական, նույնիսկ քաղաքական կյանքում:

Սկսած առաջին արձանագրումից՝ կատարվել է էպոսի առասպելաբանական, պատմական, մասամբ նաև պատումների տիպաբանական քննություն: Էպոսի առաջին ուսումնասիրողները հենց գրառողներն էին՝ Գ. Սրվանձտյանցը, Մ. Աբեղյանը, Գ. Հովսեփյանը, Բ. Խալաթյանցը, Ս. Կանայանը և այլք: Հետագայում և մինչ օրս հայ և օտարագլի ուսումնասիրողների կողմից էպոսագիտության ավանդական ու նոր մեթոդաբանության շրջանակում տարբեր ուսումնասիրություններ են կատարվել, բարձրացվել են էպոսի բանավոր ավանդման, պատմական շերտերի, առասպելական խորքի, էպիկական այլ ստեղծագործությունների հետ հարաբերության, գեղարվեստական ու երաժշտական առանձնահատկությունների, այլ լեզուների թարգմանության հետ առնչվող տարաբնույթ հարցեր, սակայն շատ խնդիրներ դեռևս ուսումնասիրության կարիք ունեն, քանի որ մեր բանահյուսության ամենից ծավալուն և ամենահայտնի ստեղծագործություններից մեկը, հատկապես իր բանավոր տարբերակներով տարբեր ուսումնասիրությունների անսպառ զանձաբան է:

Մենք ընդգծում ենք հատկապես էպոսի բանավոր տարբերակների ուսումնասիրության խնդիրը, քանի որ էպոսն իր դիպաշարանոտիվային հարստությամբ, կերպարային բազմազանությամբ, ժողովրդական մտածողության ու խոսքի գեղեցկությամբ, կենդանի, շարժուն ու փոփոխվող էությամբ ներկայանում միմիայն պատումներում: Իսկ էպոսին անդրադարձող բազմաթիվ ու հատկապես վերջին շրջանում հիմնականում միմյանց կրկնող գիտական ու մերձգիտական ուսումնասիրությունները որպես հիմք ընդունում են 1939 թվականին կազմված համահավաք բնագիրը: Էպոսի այդ բնագիրը, իհարկե, գրեթե ամբողջությամբ արտահայտում է «Սասնա ծռերի» էությունը, սակայն այն կազմվել է խորհրդային շրջանում, վերևից պարտադրված գաղափարական որոշակի սկզբունքներով և այն ժամանակ հրատարակված շուրջ 60 հայտնի ու ընտրված պատումների հիմքի վրա՝ զնալով հատկանիշների խմբավորման ու ընդհան-

րացման ճանապարհով, իսկ հետագա տասնամյակներում էպոսի այլ պատումներ ևս գրառվել են, որոնք մեր ուսումնասիրության տեսանկյունից մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում:

Ընդհանրապես, մեր էպոսի արդի հանրային ընկալումը, որն արտահայտվում է ոչ միայն տարբեր տեքստերում, այլև ամենաբազմազան նկարագարողումներում, քանդակներում և էպոսի հերոսների արձաններում, ձևավորվել է խորհրդային շրջանում, մասնավորապես 1939 թվականին, երբ մեծ շուքով նշվեց էպոսի 1000-ամյակը: Այդ, նաև հաջորդող տարիներին գաղափարական իշխող մտայնություններով ու էպոսագիտական պատկերացումներով, հիմք ընդունելով համահավաք բնագիրը, հայ և օտարագրի ուսումնասիրողների կողմից սահմանվեցին էպոսի գնահատման որոշակի չափանիշներ և ուսումնասիրության ուղենիշեր, որոնք մասամբ տիրապետող են նաև այսօր և ամբողջությամբ չեն արտահայտում էպոսի էությունը:

Այս տեսանկյունից հրատապ խնդիր է «Մասնա ծռերի» բոլոր պատումները, համահավաքներն ու գրական մշակումներն ընդգրկող մոտիվային ընդհանուր ուղեցույցի կամ մի քանի առանձին ուղեցույցների կազմությունը: Մինչ օրս մենք չունենք այդպիսի ամբողջական մոտիվային ուղեցույց, որը հետագա ուսումնասիրությունների հիմք կդառնա, կթարգմանվի և կկապվի միջազգային մոտիվային ուղեցույցներին: Այդպիսի աշխատանք կատարելու համար անհրաժեշտ է կատարել պատումների ընդգրկուն համեմատություն՝ սահմանելով տարբերակիչ հատկանիշներ, դրանց հիման առանձնացնելով ու դասակարգելով պատումներն ըստ տիպաբանական խմբերի և քննելով խմբերի միջև հարաբերությունները, ինչն էլ կատարել ենք սույն մենագրության առաջին գլխում: Ձուգահեռաբար առանձին ենթագլուխներում կատարել ենք մոտիվային քննության համար կարևոր նշանակություն ունեցող էպոսի ավանդման արտաքին հանգամանքների, գրառման, ասացողական արվեստի, էպոսի մատուցման կերպի և գեղարվեստական որոշ համակարգային առանձնահատկությունների ուսումնասիրություն:

Աշխատանքի հաջորդ փուլում, հիմք ընդունելով ժամանակակից բանագիտության ու գրականագիտության մեջ մշակված մոտիվային քննության սկզբունքները, առանձնացրել ենք կրկնվող, կայուն, անփոփոխ միավորներ, ցույց տվել տարբեր խմբերում ու առանձին պատումներում դրանց իրացման առանձնահատկություններն ու կերպը: Մեր էպոսագիտության մեջ, թեև նախկինում առանձնացվել են մոտիվներ ու նմանատիպ միավորներ, սակայն չի եղել և չկա դրանց հստակ ու միասնական ընկալում ու սահմանում, ինչը, ըստ մեզ, խոչընդոտում է էպոսի արդյունավետ ուսումնասիրությանն ու չափազանց անհրաժեշտ տարբեր ուղեցույցների կազմությանը:

Մեր ուսումնասիրության երկրորդ գլխում վիպական մոտիվների և հիպերմոտիվների սահմանումը կատարվում է բանագիտության ու գրականագիտության ժամանակակից տարբեր սկզբունքների համադրությամբ՝ հաշվի առնելով նաև հայ էպոսագիտության փորձն ու մշակած մեթոդները: Բայց այն բոլորովին տարբեր մեկնակետ ունի և ուսումնասիրվող նյութի ավելի մեծ շրջանակ է ընդգրկում: Եթե նախկինում առանձնացվել են սահմանափակ թվով մոտիվներ, կամ պատումների միջև տարբերությունները հանգեցրել որոշ թեմաների ճյուղերում իրացման հաճախականությանը, ծավալներին և հաջորդականությանը՝ հիմնականում նմանություններ արձանագրելով, ապա մենք, ընդհակառակը, նախապես սահմանելով *քեմա*, *հիպերմոտիվ*, *մոտիվ*, *դիպաշար*, *բանաչև* եզրերը, կատարելով բոլոր երեք տիպաբանական խմբերի պատումների մանրագին համեմատություն, առանձնացնում ենք «Սասնա ծռերի» հրատարակված գրեթե բոլոր տարբերակների դիպաշարաստեղծման հիմնական միավորները:

Էպոսի կայուն ու կրկնվող միավորների առանձնացումը հնարավորություն է տվել անդրադառնալու նաև մեկ այլ քիչ ուսումնասիրված խնդրի՝ էպոսի ու գրքային ավանդույթի հարաբերությանը: Աշխատանքի երրորդ գլխում արդեն անդրադարձել ենք գրական-գրքային ավանդույթի հետ հարաբերություն որոշ օրինակների,

ցույց տվել գրականության հետ բանավոր պատումի փոխազդեցության ճանապարհները, հետևանքները և այլն:

Մեր անդրադարձը էպոսին թելադրված է, ինչպես էպոսի մոտիվային ուղեցույցի ստեղծումը նախապատրաստելու, այնպես էլ գիտական ասպարեզում ավանդական մեթոդների կիրառության նկատելի տեղապտույտի հանգամանքով ու վերլուծական նոր գործիքների ներգրավման անհրաժեշտությամբ:

Անհրաժեշտություն կա նորովի տեսական ու գործնական ավելի մեծ նյութի ընդգրկմամբ ու վերլուծությամբ ներկայացնելու էպոսի բանավոր ավանդման, տարբերակայնության, գրական ավանդույթի հետ բազմազան փոխազդեցությունների խնդիրները, նամանավանդ եթե հաշվի առնենք, որ շուրջ չորս տասնամյակ էպոսի պատումների ամբողջական համեմատական քննություն ընդգրկող ուսումնասիրություն չի հրատարակվել:

Ուսումնասիրության ժամանակ կիրառել ենք հիմնականում կառուցվածքատիպաբանական մեթոդը, առանձին դեպքերում նաև պատմահամեմատական մեթոդի հնարավորությունները: Պատմական մեթոդը կիրառել ենք պատումների տիպաբանական խմբերի ձևավորման արտաքին հանգամանքների ուսումնասիրության ժամանակ՝ ճշտելու համար խմբերի և առանձին պատումների գրառման ժամանակը, տեղը, միջոցներն ու հանգամանքները:

Կառուցվածքատիպաբանական մեթոդն արդեն կիրառվել է ուսումնասիրության հիմնական մասում: Փնտրելով պատումների համեմատության հնարավորինս կայուն միավորներ՝ մենք վիպական տեքստը կազմաբանդել ենք անփոփոխ և բոլոր խմբերի համար ընդհանուր կառուցվածքային միավորների, որոնց համեմատության ճանապարհով, մատնանշելով տեքստում դրանց իրացման ձևը, հաճախականությունը, ծավալներն ու հնարավորությունները, ներկայացրել ենք պատումների տարբերություններն ու առանձնահատկությունները, համեմատություններ տարել գրքային ավանդույթի հետ:

Սենագրության գիտական փորձաքննությունն անցել է ԵՊՀ Հ. Թամրազյանի անվան հայ գրականության ամբիոնում: Աշխա-

տանքի հիմնադրույթների մշակմանը և ճշգրտմանը նպաստել է «Հայ ժողովրդական բանահյուսություն» և «Սասնա ծռեր» առարկաների դասավանդման իմ փորձառությունը, ինչպես նաև աշխատանքը Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում՝ ««Սասնա ծռեր» էպոսն ու հայ գրական ավանդույթը» և Հայ-ռուսական (սլավոնական) համալսարանում իրականացվող «Հայ վիպական ավանդույթի պատմություն» գիտական թեմաների շրջանակում: Մենագրությունը կազմող առանձին հոդվածներ նախկինում հրատարակվել են Հայաստանի ու արտերկրի գիտական մամուլում, գեկուցումների տեսքով ներկայացվել են Հայաստանում, Ռուսաստանում, ԱՄՆ-ում տարբեր գիտաժողովների ու դասախոսությունների ընթացքում:

«Սասնա ծռերի» պատումների տիպաբանական խմբերի և դրանց հատկանիշների ուսումնասիրությունը լրացնելու է գալիս հայ վիպագիտության 140-ամյա փորձը: Նախկինում թեև վեպը բազմիցս ու բազմակողմանիորեն ուսումնասիրվել է, սակայն առաջին անգամ է, որ հավաքված ամբողջական նյութի հիման վրա կատարվում է վեպի տարբերակների համեմատական-տեքստաբանական քննություն, որը, ինչպես բանահյուսական յուրաքանչյուր ժանրի իրական տեքստերի ուսումնասիրության դեպքում, մեզ առաջնորդում է դեպի վեպը ստեղծող ժողովրդի կեցության, հոգեբանության ու աշխարհայացքի խորքերը:

Տարածման ու նորացումների հաշվին էպոսը բազմաթիվ տարբերակներ է ստացել, պատմվել տարբեր բարբառներով, հարազատ դարձել գրեթե ամբողջ պատմական Հայաստանում՝ դառնալով հայ ժողովրդի պատմական ընթացքի ուղեկիցն ու նրա դարավոր էության պատկերը, ինչպես այն բնորոշում է Մանուկ Աբեղյանը. «Մեր «Սասունցի Դավիթ» կամ «Սասնա տուն» մեծ վեպը մի շատ հետաքրքիր երևույթ է իր ապրած դարավոր կյանքով և դարերի ընթացքում իր կրած պատմական ազդեցություններով և դրանց հետևանքով՝ այս կամ այն փոփոխություններով: Հենց դրանց, այդ փոփոխությունների մեջ է մեր Վեպի գլխավոր արժեքներից մեկը: Մեր Վեպի բազմաթիվ վարիանտները շատ կարևոր են ընդհանրա-

պես ժողովրդական վեպի-էպոսի դիալեկտիկական ուսումնասիրության տեսակետից: Վեպի այս դարավոր շարժումը մի հազվադեպ երևույթ է ավանդական վիպական բանահյուսությունների պատմության մեջ: Այդ շարժման մեջ պարզ երևան են գալիս մեր վեպի ներքին հակասական ձգտումներն ու կողմերը, այդ կողմերի անցումը մեկը մյուսին»¹:

Ըստ այսմ էլ՝ մեծ է ուսումնասիրության տեսական և գործնական նշանակությունը, քանի որ հայ վիպագիտության մեջ առաջին անգամ գրեթե բոլոր տպագիր պատումների ուսումնասիրությամբ փորձ է արվում պատումները դասակարգելու ըստ տիպաբանական խմբերի, քննելու առանձին մոտիվների իրացման օրինաչափությունները, կատարելու համեմատություններ գրքային ավանդույթի հետ:

«Սասնա ծռերի» պատումների մոտիվային քննությունը, տիպաբանական խմբերի առանձնացումը հնարավորություն կտա արդեն դասակարգված, մանրամասն նկարագրված ու համեմատված ամբողջական նյութի վրա նոր տեսական ուսումնասիրություններ կատարելու, համեմատական քննություններ անելու հայ միջնադարյան, նոր, նորագույն ու արդի գրականության հետ, կազմելու վեպի գրական մշակումներ և համահավաք բնագրեր:

¹ Աբելյան Մ., Երկեր, հատոր Ա, Երևան, 1966, 551 էջ: